

یاستان شناسی هنر و معماری اسلامی ایران

مقدمه

منظور از هنر و معماری اسلامی، همان هنر و معماری سرزمین‌های - خاورمیانه، آفریقای شمالی، هند شمالی و اسپانیا - است که از آغاز قرن هفتم میلادی تحت حاکمیت مسلمانان قرار گرفتند.

خاستگاه‌ها و ویژگی‌ها

اهمیت تزیینات خوشنویسی و شکل مسجد، دو ویژگی اصلی هنر و معماری اسلامی هستند که عمیقاً با ایمان اسلامی ارتباط دارند و در همان روزگار آغازین دین پیشرفت کردند. پیامبر [اسلام]، [حضرت] محمد، تاجری ثروتمند در مکه بود که در حدود 40 سالگی مجموعه عمیقی از وحی را دریافت کرد و شروع به تبلیغ دین جدیدی نمود. این وحی‌ها که مسلمانان آن‌ها را پیام الهی می‌انگارند، در قرآن - کتاب مقدس مسلمانان - جمع‌آوری شده است. میراث غنی زبانی و ادبیات عرب در احساس احترام عمیق نسبت به قرآن نقش داشت.

مرکزیت قرآن در فرهنگ اسلامی و جذابیت ویژه شکل خط عربی سبب شد از کلام نوشتاری، به ویژه آیات قرآنی به عنوان کتیبه‌های مساجد استفاده گردد و نیز تزیینات خطاطی و شیوه‌های آن در تمام شاخه‌های هنر اسلامی پیشرفت نماید.

در سال 622 پس از میلاد، همان سالی که مبدأ تاریخ اسلامی قرار گرفت، حضرت محمد به شهر یثرب - که بعداً مدینه نام گرفت، هجرت نمود. در آنجا جامعه‌ای از مومنان که در پیرامون خانه محمد به عبادت مشغول بودند، گردهم آمدند. نمازگزاران عادی جامعه جدید در این مکان ساده، شکل مسجد را پایه‌گذاری کردند که عبارت بود از محوطه‌ای محصور و مستطیلی با آلونک‌هایی (خانه‌های همسران [حضرت] محمد) که در طول یک ضلع آن قرار گرفته بودند و یک ایوان ناهموار (سایه‌بانی که در اصل برای استفاده از سایه بوده است) که در یک طرف برای مسلمین فقیرتر در نظر گرفته شده بود. از این رو، تقریباً تمام مساجد نقشه خانه [حضرت] محمد را تکرار می‌کردند و عبارت بودند از یک محوطه محصور (صحن)، ساختمانی در یک طرف برای نماز و طاق‌هایی قوسی (رواق‌ها) در اطراف محوطه.

اولین پیروان [حضرت] محمد [ص] که از شبه جزیره عربستان بودند در مقایسه با امپراطوری‌هایی که بعداً فتح کرده و [سبک‌های هنری آن را] به عنوان سرمشق خود گرفتند، هیچ‌گونه سبک هنری بومی و مخصوص به خود نداشتند. با گسترش اسلام، متناسب با شرایط متفاوت اقلیمی و مصالح در دسترس در فتوحات اسلامی و با جذب و اقتباس از شیوه‌های هنرهای بومی، انواع هنری آن بالیدن گرفت و نقش‌هایی که در یک ناحیه باب بود، به زودی جهان بزرگ اسلام را فرا گرفت.

بنابراین هنر اسلامی از منابع فراوانی گسترش یافته است. شیوه‌های رومی، مسیحیت باستان و بیزانسی در معماری پیشین اسلامی مورد اقتباس قرار گرفت. تاثیر هنر ساسانی - هنر معماری و تزیینی ایران پیش از اسلام در دوران حکومت ساسانیان - بر هنر اسلامی بالاترین اهمیت را داشت. شیوه‌های آسیای مرکزی با تاخت و تازهای تاتار و مغول به هنر اسلامی نفوذ کرد و هنر چینی تأثیر تکوین‌گری بر نقاشی، سفالگری و پارچه‌بافی اسلامی گذاشت.

سیر تاریخی

سیر تحول هنر اسلامی - از قرن هفتم تا هجدهم میلادی - را در سه دوره می‌توان طبقه‌بندی کرد. دوره شکل‌گیری هنر اسلامی، کمابیش با حاکمیت اولین حاکمان اسلامی یا خلفای بنی امیه (661الی 750م) که اسلام را از دمشق در سوریه تا اسپانیا گسترش دادند، هم‌زمان بود. دوره میانی، عصر خلفای عباسی (750م الی 1258م) که از بغداد در عراق خلافت اسلامی را بر عهده داشتند تا زمان استیلای مغول را در بر می‌گیرد. دوران خلافت عباسی که در ترویج آموزش و فرهنگ پرآوازه است، تاریخ اسلامی درخشان‌ترین است. در همین دوره میانی است که تأثیر نماهای هنر ایرانی چشمگیر شد. از استیلای مغول تا قرن هجدهم میلادی را می‌توان برای سهولت، دوره پسین هنر اسلامی نامید. در این دوره سبک‌های متمایز هنر در بخش‌های مختلف جهان اسلام قابل شناسایی است که با سلسله‌های گوناگون حاکمان ارتباط دارند. سبک‌های گفته شده در این مقاله در کنار هنر اموی و عباسی، هنرهای ترکان سلجوقی که از اواسط قرن یازدهم میلادی تا 1157م بر ایران حکم راندند، هنر ایلخانیان که مغول تبار بوده و شرق ایران را از سال 1256م تا 11349م در تسلط خود داشتند، هنر تیموریان که به عنوان بزرگ‌ترین حامیان فرهنگ ایرانی از سال 1378م تا 1502م بر شرق ایران حکومت کردند و هنر صفویه که حاکمان تمامی ایران از سال 1502م تا 1736م بودند را نیز شامل می‌شود. هنر، تحت حکمرانی ترکان عثمانی که از سال 1299م تا 1922م حاکمان ترکیه بودند و در قرن 16م امپراطوری خود را تا مصر و سوریه گسترش دادند نیز شکوفا شد. پیش‌تر در مصر (و سوریه)، سبک‌های خاصی [به وجود آمد که] با حکومت فاطمیین (1171م-909م) و ممالیک که سلطه خود را در 1250 پی افکندند ارتباط داشت.

معماری

مسجد سلیمانیه در سال 1550 در استانبول ساخته شد. معمار این بنا که سنان نام داشت طرح خود را بر اساس کلیساهای بیزانسی و به گونه‌ای ویژه بر اساس ایاصوفیه بنا نهاد. گنبد بزرگ مرکزی که بر فراز یک چهار پر بنا شده، مشرف است بر فضاهایی مشابه که به وسیله نیمه گنبدهایی که خود، پشت بند گنبد اصلی‌اند، طاق دار شده‌اند. مناره‌های مخروطی چهارگانه بالکن دار، ویژگی معماری مساجد بعدی است. مراسم عبادی اندک و نسبتاً ساده آیین اسلامی باعث رشد یک معماری مذهبی منحصر به فرد شامل مسجد، محلی برای نماز و گردهمایی امت، و مدرسه مذهبی شد. در میان نماهای گوناگون و شاخص معماری غیر دینی اماکن، کاروان‌سراها و شهرها دارای اهمیت‌اند که با طرح‌ریزی پیچیده خود بیانگر وجود دغدغه‌ای برای مسأله بسیار مهم دسترسی به آب و تأمین پناهگاهی در برابر گرما هستند.

آرامگاه‌ها نوع سوم ساختمان هستند که در جهان اسلام اهمیت دارند و هم به عنوان مرقدی حقیقی برای یک حاکم یا شخصیتی مقدس و هم به عنوان مظهری از قدرت سیاسی ایفای نقش می‌کنند. تمام این بناها چه دینی و چه غیر دینی در بسیاری از ویژگی‌ها چه بنیادی و چه تزئینی با یکدیگر مشترک هستند.

مساجد

مساجد متناسب با نماز مسلمانان طرح‌ریزی شده و عموماً در اطراف محوطه‌ای سامان یافته‌اند که یادآور حیاط خانه محمد(ص) می‌باشد، همان خانه‌ای که به عنوان اولین مسجد به کار رفت. مسلمانان رو به سمتی که قبله نامیده شده و به طرف شهر مقدس مکه است نماز می‌گذارند. محراب یا طاق نماز، قبله را نشان می‌دهد. سالن اصلی نماز در طرف قبله مسجد واقع شده است. نمازگزارانی که با صدای مؤذن از فراز مناره به نماز فراخوانده شده‌اند، ممکن است به خطبه‌ای که از منبری نزدیک به محراب ارائه می‌گردد گوش فرا دهند. مسجدی که تالاری گنبددار یا ایوان در هر طرف صحن آن دارد، ظاهر این مسجد به گونه‌ای است که به عنوان مسجد چهار ایوان شناخته می‌شود. مسلمانان جهتی را که به سمت آن نماز می‌خوانند قبله می‌نامند و پیامبر برای 2 سال نخستی که در مدینه بود به سمت اورشلیم نماز گزارد. ایشان سپس وحی‌ای را دریافت کرد مبنی بر این که قبله حقیقی در مکه واقع است که از آن پس تا کنون همین شهر قبله بوده است که در نحوه جهت‌گیری و سازماندهی خاص فضا در مساجد سرتاسر جهان شاخصی تعیین‌کننده بوده است. قبله به وسیله یک محراب تزئینی یا طاق مشخص می‌شود.

محراب

هنگامی که مسلمانان سوریه را در سال 636 فتح کردند، بسیاری از کلیساهای باسیلیک که به صورت متروکه رها شده بودند را به عنوان مسجد به کار گرفتند. کلیساهای باسیلیک، ساختمان‌هایی طویل و سه قوسی با سقفی مرتفع و محرابی در انتهای شرقی آن بودند. نمازگزاران نوین - مسلمانان - محراب را بر دیوار جنوبی قرار دادند و ورودی‌های جدیدی در دیوار شمالی تعبیه کرد تا نماز جماعت در عرض راهروهای کلیسا برپا گردد.

صحن

قبه الصخره، قدیمی‌ترین بنای اسلامی موجود، در اورشلیم بر فراز صخره مقدس واقع شده است، جایی که اعتقاد بر این است که پیامبر [اسلام حضرت] محمد به آسمان صعود کرد. خلیفه عبدالملک این مسجد را در اواخر قرن هفتم ساخت. بنیان هشت ضلعی مسجد، فضایی مرکزی را در بر می‌گیرد که گنبدی بر بالای آن قرار دارد. تزئینات موزاییکی غنی‌ای دیوارهای بیرونی را پوشانده است. قبه الصخره در اورشلیم یکی از قدیمی‌ترین کارهای معماری اسلامی برجای مانده است. این مسجد

توسط عبدالملک، خلیفه [اموی] ساخته و بین سال‌های 691 و 692 تکمیل شد. این بنا به شکل هشت‌ضلعی است و گنبدی طلائی بر فراز آن قرار گرفته است. سطح درونی و بیرونی آن با مرمر و کاشی‌های سرامیک لعاب‌دار با الگوهای معرق‌کاری تزیین شده است. قبة الصخره که در وسط صحنی بزرگ، بر فراز صخره معبد قرار گرفته است یکی از مقدس‌ترین اماکن در اورشلیم به شمار می‌آید. هنگامی که کلیسای باسیلیک با تعدیلاتی که در آن صورت پذیرفته بود با صحنی که در اضلاع خود دالان‌های طاق‌دار دارد ضمیمه شود، تمام ویژگی‌های اساسی خانه پیامبر در مدینه را دارا است. مسجد الاقصی - اولین مسجد در اورشلیم- (قبل از 670 م) به همین صورت از ایوان سلطنتی هرود که یک کلیسای باسیلیک ویران بود، اقتباس شد. در نمونه‌های بعدی راهروهای طولانی‌تری به انتهای صحن اضافه گردید - برای مثال در مسجد بزرگ قرطبه، قرن‌های هشتم تا دهم در اسپانیا - و هر گونه همانندی به کلیساها با تاکیدی که بر انتهای نوک‌تیز دارند از بین رفت. این توسعه‌ها پاسخی به رشد جمعیت بود، اما از جهتی روند توسعه متناظر است با ویژگی اساسی تمام هنرهای اسلامی و آن تکرار پایان‌ناپذیر الگو و نقش‌هاست.

مناره

این مناره حلزونی که روزگاری مؤذن از فراز آن مؤمنین را به نماز فرا می‌خواند، تنها ویژگی بر جای مانده از مسجد عظیم سامرا در عراق است که در زمان بنای آن (848-852) بزرگترین مسجد اسلامی در جهان به شمار می‌رفت.

در زمان حیات پیامبر، در مدینه از پشت‌بام اذان گفته می‌شد که تقلیدی بود از شیوه یهود در دمیدن در شافر (شاخ قوچ) یا مسیحیت قدیم در به کارگیری یک تقه‌زن برای گرد هم آوردن عابدان. به نظر می‌رسد منشأ پیدایش مناره، سنتی سوری باشد که گوشه‌های ساختمان را با چهار برجک می‌ساختند. مناره برجی است در گوشه صحن مسجد - یا مانند مسجد سامرا در خارج از مسجد - که بعد از حیات [حضرت] محمد (ص) اذان گفتن از فراز آن سنت گشت. مسجد اموی یا مسجد جامع در دمشق (705-15) که به دور یک کلیسای باسیلیک ساخته شد، بهترین نمونه به جا مانده از یک مسجد صحن‌دار قدیمی با یک مناره است. در بناهای بعدی حرم یا نمازخانه، یک گنبد، محراب اصلی را از چهار محراب موجود روی دیوار قبله مشخص می‌نمود.

گنبد

گنبد به عنوان ویژگی عمده سراسر معماری اسلامی، ریشه در معماری ساسانی و مسیحی قدیم دارد. قدیمی‌ترین مسجد بر جای مانده - قبة الصخره (اواخر قرن هفتم) در اورشلیم - یکی از بناهای بزرگ مذهبی در جهان است و محلی است که [حضرت] محمد (ص) بنا به روایات از آنجا به آسمان معراج کرد. این مسجد دارای گنبدی بر بالای استوانه‌ای طبل مانند و نیز دارای طرح و پلانی مدور و حلقوی و نیز دو راهرو سرپوشیده یا دهلیز می‌باشد. طرح این بنا از معماری رومی اقتباس شده است که ممکن است در

رقابت با کلیسای «آرامگاه مقدس» که آن هم در اورشلیم قرار دارد، بنا شده است. از این رو قبة الصخره با طرح بنیادی مسجد سازگاری ندارد. گنبد آن طلاکاری شده و بقیه سطوح درونی و بیرونی آن تماماً با موزاییک رنگارنگ سرامیکی پوشانده شده است.

در برهه‌ای که اسلام گسترش می‌یافت، تأثیر مردمان ترک‌تبار [بر هنر اسلامی] به گونه‌ای فزاینده احساس می‌شد. به همین خاطر آرامگاه بنا شده در آغاز قرن دهم برای حاکم بخارا در آسیای مرکزی (خاستگاه سلسله سلجوقی) اهمیت ساختمانی دارد. این بنای آجری مربع شکل دارای گنبدی است که به جای قرار گرفتن بر لچک‌های کروی (طاق ضربی‌هایی با بخش‌های مثلثی قوس‌دار [که معمولاً گنبدها بر آنها واقع می‌گردد]) که در عالم بیزانس معمول بود، بر سکنج‌ها (طاق‌بندی‌های کوچک که گوشه‌های این مربع را به هم پیوند می‌دهند) قرار گرفته است. بنای سکنج‌ها از ایران ساسانی سرچشمه گرفته است. آنها بسیار ساده‌تر از لچک‌های کروی ساخته می‌شوند، به همین خاطر این تدبیر به گسترش مساجد و آرامگاه‌ها و دیگر سازه‌های قبه‌دار در سراسر جهان اسلام انجامید.

مساجد ساخته شده تحت سلطه عثمانی‌ها، میراث بیزانسی ترکیه را منعکس می‌کرد. مسجد بزرگ سلیمانیه (1569-1574) که آن را معمار بزرگ ترک «سنان» در «ادیرنه» ترکیه ساخت، گنبدی بسیار بزرگ دارد که با گنبدهای مشابه و با نیمه گنبدهایی احاطه شده است. درست به همان ترتیبی که در مسجد «ایاصوفیه» - کلیسای بیزانسی که بعداً به مسجد تغییر هویت پیدا کرد - در استانبول ترکیه وجود دارد. اگر چه مسجد ادیرنه از نظر وسعت نیز مانند مسجد ایاصوفیه است؛ اما پنجره‌های فراوانی دارد که روشنایی بیشتری را تأمین می‌کند. این شیوه - که «سنان» آن را در دو مسجد معروف استانبول نیز به کار گرفت - طراحی مساجد در سراسر ترکیه، سوریه، مصر، عربستان و شمال آفریقا را تحت تأثیر خود قرار داد.

ایوان

در مساجد عهد عباسی در عراق، ایوان - تالار یا دالانی فراخ، قوس‌دار و دو بخشی - به هر طرف از طاق‌گان‌های اطراف صحن مسجد افزوده شد. ایوان ریشه در معماری ایران ساسانی دارد.

طاق محرابی

اگرچه طاق نعل اسبی در معماری اسلامی، به ویژه در نمونه‌های اولیه بیشتر معمول است؛ اما طاق محرابی نیز شناخته شده بود. طاق محرابی که احتمالاً دارای منشأ سوری بوده و توسط امویان تعدیل گشته است، ویژگی مساجد دوره عباسی نیز هست و در قرن‌های نهم و دهم از عراق به مصر راه پیدا کرد. طاق محرابی‌های ساخته شده در مساجد بعدی مصر و تحت حکومت ممالیک (از قرن سیزدهم)، دارای نمای گوتیک می‌باشد که تأثیر درون‌مایه‌های معماری اروپایی را نشان می‌دهد که توسط صلیبی‌ها منتقل شده است.

منبر و مقصوره

اولین کاربرد شناخته شده از منبر، در مسجد مدینه صورت گرفت. منبر که در اصل به عنوان مسند به کار گرفته شد، خیلی زود جایگاه خود را به عنوان یک سکوی تمام عیار برای سخنرانی و تبلیغ پیدا کرد. سامانه معماری دیگری که نه در تمام مساجد، بلکه در برخی از آنها معمول بود، مقصوره است که عبارت است از دیواره یا مکانی بسته دور محراب برای محافظت حاکمان امت در حین انجام خدمت که پس از کشته شدن سه خلیفه اول [عمر، عثمان و حضرت علی(ع)] ساخته شد.

مدرسه

صحن، مدرسه، اصفهان

مدرسه محلی برای تحصیل و عبادت است. این نما که به صحن مدرسه چهارباغ در اصفهان باز شده است، مسجد قبه‌دار، حوض مرکزی و حجره‌هایی را نشان می‌دهد که به دور صحن آن، برای مطالعه و سکونت به کار می‌روند.

در دوره میانی و تحت حکومت عباسیان گونه‌ی جدیدی از معماری دینی - مدرسه یا حوزه علوم دینی - در شرق ایران باب شد و هیأت آن که بر اساس معماری ساسانی است در گونه‌ی جدیدی از مسجد به کار گرفته شد که خیلی زود در بسیاری از کشورها رواج یافت. مدرسه یا مسجد - مدرسه دارای ایوان‌هایی در چهار طرف است (ایوان رو به قبله بزرگ‌تر از بقیه است) که با طاقگان‌هایی دو طبقه به یکدیگر متصل شده‌اند. در مدرسه‌ها این طاق‌ها به حجره‌هایی منتهی می‌گردند، حال آن که در مساجد طاق‌ها تنها به شکل تورفتگی‌هایی هستند.

در برخی از مدارس بعدی، صحن با گنبدی پوشیده می‌شود. مسجد جامع (اصطلاحی عام برای مسجدی که جماعت زیادی از نمازگزاران را در خود جای دهد) اصفهان در ایران نمونه بزرگی از یک مسجد - مدرسه پیشین است. در این بنا مانند دیگر مزارهای این دوره، موتیف مقرنس که همان تزیینات قندیل مانند سقف‌های ضربی و قوس‌دار است، گسترش پیدا نمود. مقرنس که ویژگی خاص تزیین اسلامی است، متشکل از تورفتگی‌های با طرح لانه زنبوری همراه با بیرون‌زدگی‌های کوچک است که با هم در داخل یک سقف قوسی یا زیر یک گنبد سامان یافته‌اند.

مسجد شاه با گنبد بلند، نوک‌تیز و کاشی شده‌اش که پشت ایوان اصلی واقع شده و سطوح داخلی گنبد و قندیل‌های پوشیده با کاشی‌اش و مسجد «شیخ لطف الله» با گنبدی حتی پیچیده و پر زرق و برق‌تر، نمونه‌های بعدی مسجد - مدرسه هستند که هر دو در اصفهان و هر دو در قرن 17م بنا شده‌اند.

معماری غیر دینی

صحن شیران، الحمراء

صحن شیران در گوشه‌ای از کاخ الحمراء در گرانا (قرناطه) اسپانیا واقع است. اطاق‌هایی که صحن را احاطه کرده‌اند به خاطر نقش برجسته‌های روکار پیچیده و مفصل آن‌ها مشهور هستند. این کاخ قلعه اسلامی برای پادشاهان عرب‌تبار اندلس در طول قرن‌های 13 و 14 ساخته شد. در دوره امویان و اوایل عباسیان، شاهزادگانی از دودمان خلیفه، شماری کاخ بیابانی در سوریه و عراق بنا کردند. برخی از این کاخ‌ها مانند کاخ‌های ساسانیان، دارای شکارگاه بودند یا حمام‌هایی قبه دار برگرفته از ساختمان‌های نوع متأخر رومی داشتند. از این رو این کاخ‌ها آمیزه‌ای از میراث هنری غربی و شرقی را به نمایش می‌گذارند که مشخصات هنر آغازین اسلامی را تصویر می‌کنند و نیز آزادی نسبی آن را در برابر ممنوعیت‌های سنتی هنر بیکرنگاری‌نشان می‌دهند که این ممنوعیت‌ها در قرآن، بلکه در حدیث که در قرن نهم تدوین شد، آمده بود.

ویژگی کاخ‌های اموی، موزاییک‌ها، نقاشی‌های دیواری و تمثال‌های نقش برجسته گچی بود که ندیمان، حیوانات و حتی خود خلیفه را نشان می‌داد. قسمت زیادی از این آرایه از سنت ساسانی نشأت گرفته بود.

جهان اسلام در دوره میانی، شکوفاترین تمدن شهری که تا آن زمان دیده شده بود را پدید آورد. به هر حال، با آمدن مغول‌ها بسیاری از این گونه شهرها ویران شد یا این که به روستا تنزل پیدا کردند و سیستم‌های آبی که این شهرها به آن وابسته بودند، ویران شد.

در زمان حکومت عباسیان، بنای سامرا که یک شهر کاملاً اداری - اجرایی بود در صحرای نزدیک بغداد آغاز گردید، اما هرگز به پایان نرسید. درون سامرا ساختمانی عظیم و برج و بارودار به مساحت 175 هکتار (432 جریب) و دارای شمار زیادی باغ وجود داشت که خود شهری به شمار می‌رفت و شامل ادارات، مسجد، حمام‌ها و محله‌های مسکونی بود. برخی از ساختمان‌های مسکونی دارای تزیینات نقاشی بیکرنگاری بودند؛ اما در این میان بهترین کار آذینی، گچ‌بری با الگوی سراسر هندسی بر اساس موتیف‌های ترکی (آسیای مرکزی) بود. شهرهای طراحی شده‌ای مانند سامرا و الفسطاط (شهری در نزدیکی قاهره که با حفاری و خاک‌برداری شناخته شد) به خاطر لوله‌کشی آب و فاضلاب آن‌ها که به گونه کارآمدی مهندسی شده بودند، قابل توجه می‌باشند، تمام خانه‌ها دارای حمام و توالت بودند. برنامه دیگر شهرسازی دوره عباسی، ساخت شهری دایره شکل (762) در بغداد بود که (ویژگی و مشخصات آن) در اصل از متون و توصیفات نوشتاری دانسته می‌شود؛ زیرا محل آن زیر شهر امروزی [بغداد] قرار گرفته است. این شهر مدور از حلقه‌های هم مرکزی تشکیل می‌شد که اقامتگاه، مساجد و خانواده خلیفه در حلقه مرکزی قرار داشتند. طرح اولیه این شهر، ریشه‌ای ساسانی - ایرانی دارد. بعداً مجتمع‌های کاخی شبیه آنچه در سامرا وجود دارد در قاهره، مدینه الزهرا (اسپانیا)، شمال آفریقا و در استانبول، جایی که عثمانی‌ها در سال 1459 کاخ توپکپی سارایی یا کاخ موزه توپکپی امروزی را بنا کردند، ساخته شد. این

سنت در قرن 14م در کاخ الحمراء - متعلق به حاکمان عرب‌تبار اسپانیا - در گرانادای (قرناتپه) اسپانیا نیز ادامه پیدا کرد.

آنچه به طور ویژه‌ای در اینجا قابل توجه است، صحن شیران با فواره آن است که این فواره با شیرهای سنگی آب فشان احاطه شده است.

شیران الحمراء همتایانی در ظروف برنزین و سفالین که شکل حیوان گرفته دارند و اگرچه تمثالی بودن آنها، کارکردشان را در دسته هنر تزیینی قرار می‌دهد.

در ایران، آخرین بناهای بزرگ آن‌هایی بودند که توسط صفویان بنا شدند. مساعدت صفویان در معماری غیر دینی، شامل می‌شد بر پل‌ها و زمین‌های چوگان و نیز کاخ‌هایی از کوشک‌های چوبین به گونه‌ای که از طریق آن‌ها می‌شد از مشاهده فواره‌های همیشگی بهره برد و مسابقات چوگان را مشاهده نمود. بخش دیگری از کاخ، یگ گالری هنری بود که شاه عباس اول آن را برای کلکسیون چینی‌اش در نظر داشت. کاروانسرا («هان» در ترکی) ره‌آورد ویژه سلجوقیان برای هنر غیر دینی است. این استراحت‌گاه‌ها که برای مسافران در طول مسیر کاروان‌ها بنا می‌شد، شامل تالاری راهرووار و محوطه‌ای برای حیوانات بود. انواع دیگری از ساختمان‌ها که در تاریخ معماری مهم هستند، عبارت‌اند از حمام‌های عمومی، بازارها، باغ‌ها و نیز آلاچیق‌های باغی، رباط‌ها یا دژهای مرزی که نمونه برجسته آن، هم اکنون تنها در تونس یافت می‌شود.

حرم‌ها و آرامگاه‌ها

آرامگاه امپراطور - جهانگیر - که در قرن 17 در لاهور پاکستان بنا شد به گونه‌ای پیچیده‌ای با انواع طرح‌ها و رنگ‌ها تزیین شده است. آنچه در اینجا مشاهده می‌شود، نمای بیرونی دیوار و یکی از چهار مناره‌ای است که باغ شامل آرامگاه امپراطور را احاطه کرده‌اند.

علی‌رغم ممنوعیت‌های اسلامی در ساختن مراقد مجلل، آرامگاه‌ها به عنوان نمادهایی از قدرت رهبران متوفی، مهم‌ترین بناهای اسلامی بعد از مساجد و کاخ‌ها هستند. گورستان‌هایی از مقبره‌های قبه‌دار که حاکمان مملوک مصر آن‌ها را در قرن 15 در بیرون مصر ساختند، نمونه‌هایی از این آرامگاه‌ها هستند. تیموریان در سمرقند (اکنون در ازبکستان) گورستانی به نام «ساهی زنده» (قرن 15-16) بنا کردند که عبارت بود از مجموعه شکوهمندی از ساختمان‌ها با آجرکاری طرح‌دار و و زیبا و گنبد‌هایی کاشی، مرتفع و گردن‌دار.

در ایران، در عصر فاتحان مغول، نوع خاصی از مقبره پدید آمد. آرامگاه بزرگ متعلق به قرن چهاردهم در سلطانیه دارای گنبد دو سازه‌ای است که بدون وزن افزوده، ارتفاع بسیار بیشتری به گنبد داده است و این گنبد بر روی پایه‌ای هشت‌ضلعی بنا شده است (در اصل با برجی در هر گوشه).

برجسته‌ترین نمونه این شکل، «تاج محل» به عنوان یکی از مشهورین آرامگاه‌های اسلامی است که توسط دو معمار ایرانی در نیمه قرن 17 میلادی در «آگره» هند ساخته شد.

تزیینات معماری

تزیینات کاشی‌کاری

کاربرد کاشی رنگی در تزیینات معماری، تاریخ دور و درازی در خاورمیانه دارد. این طرح‌های پیچیده در مقرنس‌های مفصل ورودی یک مدرسه یا حوزه علمیه در اصفهان تنظیم شده‌اند.

گچ‌کاری، آجرکاری و کاشی‌کاری، به عنوان رسانه تزیینی در روکاری و توکاری تمام ساختمان‌های اسلامی استفاده شده‌اند. سلجوقیان به این مجموعه، آجر لعاب‌دار و کاشی‌ها را افزودند که بعداً مانند سفالینه‌هایشان صیقلی و منقوش شد. شهر کاشان در ایران به طور تخصصی بر این مسأله تمرکز کرده بود. تمامی نمای محراب‌ها متشکل از نوارهای ستون‌واری از کتیبه‌های قرآنی با کاشی‌های منقوش برآق ساخته شده بودند که خود شیوه‌ای در سفالینه بود که در کاشی به کار رفت. کاشی‌ها در اشکال گوناگونی همچون ستارگان، در کنار یکدیگر بر پهنه دیوارها جای می‌گرفتند.

ویژگی هنر تیموری این بود که محراب‌ها از قطعه موزاییک‌های درخشان پوشانده می‌شدند، به گونه‌ای که در آن‌ها هر رنگی جدای از دیگر رنگ‌ها پخته می‌شد تا نهایت شدت خویش را بیابد. در قرن 15 کاشی موزاییک‌کارهایی از ایران که هنوز در آن زمان مرکزی مهم در این رشته به حساب می‌آمد، تولید قطعه کاشی را در ترکیه بنا نهادند. با گسترش کارگاه‌ها در «ایزنیک»، ترک‌ها منابع دست اول خود را از کاشی‌ها در اختیار داشتند.

در ایران دوره صفویه، بیشتر ساختمان‌های جدید پوشش باشکوهی از کاشی دریافت نمودند و بسیاری از بناهای قدیمی‌تر دوباره به همین صورت تزیین گشتند. این کاشی‌ها، کاشی‌هایی به رنگ طلایی و سبز که تا آن زمان سابقه نداشت را شامل می‌شدند؛ رنگ‌های گوناگون با هم در طرح‌ها به کار برده و پخته می‌شدند نه این که مانند گذشته جدای از یکدیگر [و در قطعه‌هایی جدا] باشند؛ اکنون نتیجه متفاوت و درخشندگی هر رنگ کمتر بود.

دیگر تزیینات معماری اسلامی کنده‌کاری روی چوب را شامل می‌شود که گاه همراه با خاتم‌کاری با عاج در مقصوره‌ها، منابر، پنجره‌ها و درها و عناصر مختلف ساختمانی استفاده می‌شد. برجسته‌کاری روی سنگ و مرصع‌کاری مرمرین در بناهایی در اسپانیا، ترکیه و مصر (از دوره مملوک) به چشم می‌خورد.

چراغ‌های مساجد و قالی‌های رنگارنگ نماز - اگرچه خود بخشی از ساختمان نیستند - می‌توانند تزیینات معماری به حساب آیند که ساختمان را می‌پوشند و با فراهم نمودن نور و رنگ آن را دگرگون می‌نمایند.